

АДЛЮСТРАВАННЕ БЕЛАРУСКА-ТАТАРСКИХ МІЖЭТНІЧНЫХ СТАСУНКАЎ У ЭТНАМОЎНЫХ ПРАЦЭСАХ БЕЛАРУСІ XIX ст.

Р. А. Колас

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск,
Рэспубліка Беларусь, kolosrodion@gmail.com*

Артыкул прысвечаны даследаванню беларуска-татарскіх міжэтнічных сувязяў, якія займелі адлюстраванне ў разгортванні этнамоўных працэсаў на тэрыторыі Беларусі ў XIX ст. Мэта артыкула палягае ў плоскасці вызначэння асноўных накірункаў і ступені інтэнсіўнасці міжэтнічных стасункаў паміж акрэсленымі этнічнымі супольнасцямі. Дзякуючы рэтраспектыўнаму аналізу і вылучэнню этналінгвістычных адзінак аўтарам былі зроблены высновы аб уплыве татарскай этнічнай меншасці на этнічную культуру беларусаў. Таксама на падмурку аналізавання рукапіснай спадчыны беларуска-літоўскіх татар былі вызначаны асаблівасці міжэтнічнай камунікацыі і крос-культурных сувязяў гэтых народаў.

Ключавыя словы: беларуска-татарскія стасункі; этнамоўныя працэсы; міжэтнічныя сувязі; рукапісныя кнігі беларускіх татар.

ОТРАЖЕНИЕ БЕЛОРУССКО-ТАТАРСКИХ МИЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ЭТНОЯЗЫКОВЫХ ПРОЦЕССАХ БЕЛАРУСИ XIX в.

Р. А. Колос

*Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030,
г. Минск, Республика Беларусь, kolosrodion@gmail.com*

Статья посвящена исследованию белорусско-татарских межэтнических связей, которые были отражены в развитии этноязыковых процессов на территории Беларуси в XIX в. Цель статьи лежит в плоскости определения основных направлений и степени интенсивности межэтнических отношений среди выделенных этнических общностей. Благодаря ретроспективному анализу и выделению этнолингвистических единиц автором были сделаны выводы о влиянии татарского этнического меньшинства на этническую культуру белорусов. Также на основе анализирования рукописного наследия беларуска-литовских татар были определены особенности межэтнической коммуникации и крос-культурных связей этих народов.

Ключевые слова: беларуска-татарские отношения; этноязыковые процессы; межэтнические связи; рукописные книги беларуских татар.

REFLECTION OF BELARUSIAN-TATAR INTERETHNIC RELATIONS IN THE ETHNOLINGUISTIC PROCESSES OF BELARUS IN THE 19th CENTURY

R. A. Kolas

*Belarusian State University, Niezaliežnasci Avenue, 4, 220030, Minsk,
Republic of Belarus, kolosrodion@gmail.com*

The article is devoted to the study of Belarusian-Tatar interethnic ties, which were reflected in the unfolding of ethnolinguistic processes on the territory of Belarus in the 19th

century. The purpose of the article was to determine the main directions and the degree of intensity of inter-ethnic relations between the defined ethnic communities. Thanks to the retrospective analysis and the selection of ethnolinguistic units, the author made conclusions about the influence of the Tatar ethnic minority on the ethnic culture of Belarusians, and on the basis of the analysis of the manuscript heritage of the Belarusian-Lithuanian Tatars, the features of inter-ethnic relations and cross-cultural connections of these peoples were determined.

Keywords: Belarusian-Tatar relations; ethnolinguistic processes; inter-ethnic ties; handwritten books of Belarusian Tatars.

Уводзіны: да пастаноўкі праблемы. Традыцыйна ў гістарыяграфічным наратыве лічыцца, што этнічная група татар пачала распаўсюджвацца па тэрыторыі Беларусі ў пачатку XIV ст., а гэта, у сваю чаргу, было выклікана іх ўдзедам у знешнепалітычных акцыях на вайскавай службе ў князёў літоўскіх [1, с. 24].

Першыя пісьмовыя ўзгадкі аб знаходжанні татарскай этнічнай групы на тэрыторыі Беларусі адносяцца да 1324 г. і былі змешчаны ў францысканскім штогодніку: *«браты, якія адправіліся ў краіну літоўскую з мэтай аглашэння навукі Хрыста, нечакана сустрэлі людзей, што прыбылі з края нейкага хана і адпраўлялі малітвы сваёю моваю азіяцкай»*. Наступнай каштоўнай заўвагаю аб побыце татараў з'яўляецца ўзгадка бургундскага пасла Жыльбера дэ Лянуа, які акцэнтуюе ўвагу на мове гэтай супольнасці: *«Таксама пражываюць у... г. Троках і навакольных некалькіх вёсках шматлікія татары, якія жывуць сем'ямі... і ў якіх ёсць своеасаблівая мова, званая татарскай»* [2, с. 181–182].

Нягледзячы на наяўнасць добрай колькасці крыніц, якія дазваляюць меркаваць аб разгортванні этнічных працэсаў у беларуска-татарскім асяроддзі, але шэраг акалічнасцяў, звязаных з вывучэннем як пісьмовай, так і вуснай мовай татараў застаецца не даследаваным. У асноўным, тычыцца не вырашанасць гэтых пытанняў высвятленню ступені валодання мовай і галінамі камунікацыі ў этнамоўных працэсах [3, с. 234–236].

Матэрыялы даследавання. База крыніц даследавання складаецца з рукапісных славянамоўных кніг арабскай графікі беларускіх татараў, створаных на працягу XIX ст. Крыніцы прадстаўлены кітабамі, тэфсірамі і хамаіламі з прыватных збораў, а таксама калекцыяй Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (НББ) і Цэнтра даследавання старадрукаў і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (ЦДСіР ЦНБ НАН Беларусі).

Рассяленне татар па тэрыторыі Беларусі ў XIX ст. Безумоўна, што да пачатку XIX ст. этнічная супольнасць беларуска-літоўскіх (часам сустракаецца назва «польска-літоўскія») татар перажыла шэраг унутраных

этнічных пераўтварэнняў: яны перайшлі на беларускую мову, стварылі масіў пісьмовага этналінгвістычнага матэрыялу, а таксама ўтварылі структуру сваіх паселішчаў-кварталаў — Слабод, што асаблівымі «выспамі» пакрылі тэрыторыю Беларусі [4, с. 1–3; 5, с. 297].

Асноўная частка татарскіх селішчаў засяродзілася ў мястэчках па тэрыторыі сучаснай паўночна-заходняй і цэнтральнай Беларусі: Відзы, Мядзель, Будслаў, Альшаны, Крэва, Крывічы, Ілія, Грудок, Вішенеў, Воранава, Гродна, Свідзель, Наваградак, Карэлічы, Мінск, Кайданаў, Смілавічы, Дукора, Узда, Мір, Свіслач, Слонім, Ляхавічы, Клецк, Копыль, Шацілкі і інш. [6, с. 4–5].

Уплыў татарскай мовы на беларускую культуру. Рознабаковасць усталяваных міжэтнічных стасункаў паміж татарамі і беларусамі займелі праявы ў замацаванні шэрагу цюркізмаў у беларускай мове, якія патрапілі праз этнамоўныя працэсы, што склаліся падчас супольнай камунікацыі. Сярод масіву гэтых цюркізмаў можна вылучыць наступныя групы, якія і ўказваюць нам на вобласці міжэтнічных стасункаў:

- найменні асобаў паводле адміністрацыйных пасадаў, роду заняткаў, веравызнанню, фізічным і духоўным якасцям (*атаман, басурман, гайдамак, гайдук, казак, калека, рахманы, улан, чабан, янычар, ясыр*);
- найменні вопраткі, абутку і матэрыялаў для іх вырабу (*апанча, армяк, атлас, башлык, бязь, кабат, каракуль, каўпак, каптан, кішэня, кунтуш, кутас, саф'ян, тасьма, тафта, халат, чобат, шаравары*);
- сельскагаспадарчыя, прыродазнаўчыя тэрміны (*аер, алыча, атава, атара, байрак, баклажан, баран, баркун, барсук, беркут, бугай, буланы, бусел, гарбуз, кабан, кабачок, кавун, качан, куга, сазан, саранча, табун, таракан, тарпан, туман, тытунь, фундук, яр*);
- ваенныя тэрміны (*барабан, булат, бунчук, дзіда, калчан, канчук, кінжал, кісцень, нагайка, палаш, сагайдак*);
- побытавыя словы (*аркан, аршын, базар, бакалея, барыш, біклага, буры, бязмен, дыван, імбрычак, каберац, кава, кадык, кантар, капшук, кары, кілім, локшына, магарыч, саган, сургуч, сурма, тавар, тапчан, таўро, торба, харч, чапрак, чарга, чыгун, шчыгрын*) [7, с. 606].

Уплыў беларускай мовы на татарскую культуру. Галоўным чынам, уплыў беларускай мовы на татарскую культуру займеў праявы ў фарміраванні славянамоўнай арабаграфічнай кніжнай культуры татар. Нягледзячы на наяўнасць шэрагу даследаванняў па пытаннях кадыфікацыі і транскрыпцыі беларускай мовы ў татарскіх кітабах, а таксама неаднаразовыя

спробы стварэння апісанняў некаторых кніжных помнікаў, але канцэптуальнага аналізу дадзеных кніг у рычышчы разгляду этнічных працэсаў па сённяшні дзень няма [8, с. 149].

На прыкладзе шырока вядомага Кітаба Абрагіма Хасяневіча, створанага ў першай трэці XIX ст. прасочым уплыў беларускай мовы ў татарскай экзегезе, які адлюстравалася ў перайманні хрысціянскай тэрміналогіі, а менавіта малітоўных канструктаў (вылучаны тлустым шрыфтам пры транскрыпцыі) ў перадачы ісламскіх тэкстаў:

لَوْ يَیْوَصْ كُطْمَدَ / مَنْ دَنْ يَزْبَقْ صَلَّ / صُتْلَمْ هَیْ / قُرَّرْ صَیْ نَدْ هَنْدَا

«...аднаго дня Іса прарок / **йего мілосьць** / **ласка божэй** над **нім** / да маткі свайей мувіл...».

Пра высокую ступень інтэграванасці татарскай этнічнай супольнасці і беларусаў можа сведчыць не толькі сама наяўнасць беларускамоўных арабаграфічных тэкстаў, але і зафіксаваныя ў іх элементы беларускай фразеалогіі, якая ўласціва менавіта так званай «*жывой мове*» (гутарцы):

دَیْدَا زَوَیْ اَ / وَرَنْضَ تَنْ طَصَا / صَیْ یُمْ نَصْ / لَقَرَّ

«...рэкла (Марыама): [I] / сыну мой Іса / **астаньсе здароў** / а **йа ўжо** адыйду...».

У гэтым жа Кітабе маюцца і сказы з сукупнасцю як фразеалогіі, так і перанятых лінгвістычных канструктаў:

نَچَنَچَا هَچَنَ لَوْ هَیْ بَ / چَشْ وَمَرْطَنْ ضَقَرَّ / زَبْ بِلْ حَمْ طَصَیْ یَ / قَرَّ لَیْ رَزَا
یَزْبَ پَوَیْ / لَقَرَّ مَرَمَ / مَزَا شَدْ / لَمْ نَ صَپْ طَصَ یْ هَنْ بَا / طَصَیْ یُ قَطَنْ ضَقَرَّ نَمْ / مَمْ
وَرَا شَدْ یَیْ اَلِیْ رَزَا مَطْبَ / نَچَچَا مَطَصَیْ

«...Эзьра 'іл рэк: / „**Йа йестэм халоп божы** / прыкэзана трымайушчы / бе[з] **йего** волі нічога учыніць не магу / мне прыкэзана **такое** **йест** / **абі** **нагой ступіць не магла** / **душу азьму**“ / Мерыема рэкла: / „**Йа вопі божэй йестэм** **удзячна**“ / Потым Эзьра 'іл у **йеіе** **душу узяў**...» [9, арк. 91a20–93a19; 10, с. 30].

Нягледзячы на высокую ступень інтэграванасці татарскай супольнасці, а таксама на шырокі ўплыў хрысціянскай традыцыі, у тэфсірах утрымліваецца і класічная па форме ісламская структура тэксту Карана, перакладзеная на беларускую мову, захоўваючы, пры гэтым, лінгвістычную сістэму пабудовы сказаў, тоесную арабскай мове:

مَدْرَن ضِدْ حَصْ اَنْ رَقْ وَطِجْ طَلَقْ / مَي رَم / قُرَرْبْ وَضَقْصْ

«...Сказаў Прарок / *мір яму* / калы ты чытаў Каран у сходзе з народам...».

نَجْمُطْ هَقْصَوْ لَا صِثْنْ طَمَمْ جُنْ رَبْ

«Пра ноч магутнасці **Алага Высокага** тлумачэнне».

Асаблівы пласт у даследаванні этнамоўных працэсаў у міжэтнічных стасунках беларусаў і татар уяўляюць маргінальныя запісы, пакінутыя перапісчыкамі на палях і краях аркушаў. Пры іх аналізе становіцца відавочна, што яны таксама напісаны па-беларуску:

طَهْ صِصْ پِيْلَدْ جَحْ نَ / صِنَقْ / صِنْطِيْ وَ تَلْ جُنْ قَضْ / جُونْ تَحْ مَرْبَا وَصِپْ
نَ / مَرْيَبْ / طَبْصْ رَطْوَضْ / صِنْطِيْ نْثْ مِصْرَطْ دَرْبْ / مَمْزِيْ بْ مَمْصْ دَرْبْ / نَبْطَقْ
نَرَقْ اَبْطَقْ وَصِپَرْبْ دَهْ مِصْرَطْ

«Пісаў Абрагім Хасяневіч / Закончылася ў пятніцу / Канец / Не хачу далей пісаць гэты кітаб / Перад самым **байрамам**, перад трэцім... сёння пятніца, **а заўтра субота, байрам** / На трэцім годзе перапісаў кітаб і Каран» [11, арк. 42а, 52а, 162b].

طَتْطَمْثَوْ جَشْطْ صِثْنْ تَشْ مَلْهَا / مَثَوْ طَتْطَمْثَوْ طُصْ مَثَوْ جَشْطْ تَوِپَرَنْ صُطْصَرْحْ قَي
جَوْطْشْ يَمْ نَتْحْ / رْ 1888 مَرْحَمْ صِثْنَمْ اَبْطَقْ طَهْ وَ جُنْ قَصْ / مَثَوْ

«**Як Хрыстос нарадзіўся** — тысяча васемсот восемдзесят восем / Агулам шэсць тысяч восемдзесят восем / Скончыў гэты кітаб у месяцы **мухарам** 1888 р. / Хасень Мейшутовіч» [12, арк. 113b].

Варта сказаць некалькі словаў і пра элементы арабскай ды польскай мовы, што сустракаюцца ў ісламскай экзегезе. Арабская мова традыцыйна выконвала ролю сродка захавання і перадачы інфармацыі ў сферы сакральнага. Менавіта на ёй пісаўся Каран, часам, тлумачэнне да яго:

«Нікчэмны, бедны, слабы, смертны я (?), грэшны. Заканчэнне вялікага, святога Карана, слова Алага. Гэта тэфсір які (?) ён напісаў з дапамогай Алага і пры найлепшым садзейнічалі! Міласць Алага таму, хто даглядаў і [запросіў] (?) перапісчык[а] — Урйаш ібн Ісмаіл[у] Шламууж..., імам[у] мусульман горада Мінска» (араб.) [13, арк. 514b].

Што тычыцца паланізмаў у кнігах беларускіх татар, варта сказаць, што ў XIX ст. яны сустракаюцца ў шэрагу кітабах, а тэндэнцыя да гэтага склалася яшчэ ў XVII ст. Разам з гэтым, неабходна заўважыць, што дадзеная з’ява не насіла сістэмны характар, а цесна спляталася ў кнігах, напісаных па-арабску з беларуска-польскім лексічным суправаджэннем:

صَیْو وَنْثَیْ بُلَا وَنْیْ قُ قَصْ جَرَّصْ چَ قَنْ مَلْصُمْ قَصْ نَنْ مَلْصُمْ هَیْ صَیْ ثَیْ ط

«to jašt jāq musulmāninu tāq musulmānca čtardzasca qur'ānow 'albo jāsinaw wipac» [14, арк. 1b]

Вынікі: вектар этнамоўных працэсаў. Такім чынам, на падмурку аналізавання рукапісных кніг беларускіх татарцаў можна зрабіць некалькі высноў.

Па-першае, выдавочны ўплыў татарскіх элементаў на лінгвістычны канструкт беларускага насельніцтва насіў характар знешняга вектару ў разгортванні этнамоўных працэсаў, які закрануў досыць шырокае кола га-спадарчай дзейнасці ад жывёлагадоўлі да культуры харчаванняў у этнічнай спадчыне беларусаў, што, у сваю чаргу, можа сведчыць пра досыць высокую інтэнсіўнасць міжэтнічных стасункаў і камунікацыі паміж гэтымі народамі.

Па-другое, унутраным вектарам у разгортванні этнамоўных працэсаў у міжэтнічных стасунках паміж татарамі і беларусамі было ўтварэнне шэрагу рукапісных кніг — кітабаў, якія ўвабралі ў сябе як кластэры хрысціянскіх лінгвістычных канструктаў, так і беларускія фразеалагічныя канструкты, што заканамерна падцвярджае тэзіс аб высокай ступені крос-культурнай камунікацыі і глыбіні міжэтнічных стасункаў беларусаў з татарамі. Разам з гэтым, выдавочна, што ў больш ранніх рукапісных кнігах сустракаецца вялікая колькасць паланізмаў, а таксама арабскіх і цюркскіх канструктаў, дык ужо да канца XIX ст. можна казаць аб умацаванні пэўнай моўнай «чысціні» (сустракаецца менш запазычанасцяў з іншых моў) у этнічнай супольнасці беларуска-літоўскіх татар.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Канапацкі І. Б., Смолік А. І. Гісторыя і культура беларускіх татар. Мн. : Бел. ун-т культуры, 2000.
2. Дубиньски А. Славянские элементы в тюркских языках на территории Польши, Литвы и Украины // Problemy języków Azji i Afryki. Warszawa, 1987.
3. Канапацкая З. І. Славянамоўныя рукапісы арабскім пісьмом як крыніца ведаў па культуры беларускіх татар // Зборнік артыкулаў па беларусістыцы і багаслоўі / уклад. І. Дубянецкая; пад. рэд. І. Дубянецкай, А. Макміліна і Г. Сагановіча. Мн.: Тэхналогія, 2009. С. 231–238.
4. Карский Е. Ф. Культурные завоевания русского языка в старину на западной окраине его области // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. Л. : АН СССР, 1924.
5. Колас Р. А. Феномен «выспаў этнічнай культуры» ў фарміраванні моўнай прасторы Беларусі XIX ст. // Молодежь в науке — 2023 : тезисы докладов XX Международной научной конференции молодых ученых (Минск, 20–22 сентября 2023 г.) / Нац.

акад. наук Беларусі, Совет молодых ученых ; редкол.: В. Г. Гусаков (гл. ред.) [и др.]. Минск : Беларуская навука, 2023. С. 296–298.

6. *Риттих А. Ф.* Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям // Сост. при М-ве внутр. дел в Канцелярии зав. устройством православ. церквей в зап. губерниях. 2-е изд., испр. и доп. СПб., 1864.

7. Беларуская мова: Энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал.: Б. І. Сачанка. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 1994.

8. *Канапацкая З. И.* Возникновение славяноязычных арабскоалфавитных рукописей белорусских татар // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филологические науки». Том 2 (68), № 3. 2016 г. С. 140–152.

9. Беларускае грамадзкае аб'яднанне татараў «Зікр уль-Кітаб». Кітаб Абрагіма Хасяневіча. 1832 г.

10. *Несцяровіч В. І.* Моўна-стылёвыя асаблівасці «Гісторыі аб Мар'яме» з Кітаба Абрагіма Хасяневіча (1832). Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Мінск: БДУ. 2004. № 3. С. 26–30.

11. Нацыянальная бібліятэка Беларусі (НББ). Кітаб. 2-я палова XIX ст. (1861 г.?) 11Н//58К(О26). 162 арк.

12. НББ. [Кітаб]. Апошняя чвэрць XIX ст. (1886 г. альбо 1888 г.). 11Н//23К(О26). 120 арк.

13. Цэнтр даследаванняў старадрукаў і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі (ЦДСіР ЦНБ НАН Беларусі). Тэфсір. П16–18/Ср2(Р214). 518 арк.

14. ЦДСіР ЦНБ НАН Беларусі. Хамаіл. П19–20/Нр21(Р256). 134 арк.